

УДК 347.15/17(34272/73:612.013)
DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v2.2025.9>

О. Сафончик,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПРАВО НА ЖИТТЯ В СИСТЕМІ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ

Постановка проблеми. Перед Україною, як сучасною європейською державою, яка чітко визначила свій проєвропейський вектор інтеграції, постала проблема розвитку власної державності.

Основним етапом цього процесу має стати створення нового законодавства, основою якого є повага до людини, її життя та здоров'я, гідності та честі, недоторканності та безпеки, а також гарантування здійснення та захисту прав та свобод. Саме такі ключові європейські орієнтири закріплені у статті 3 Конституції України, ґрунтуються на ратифікованих Україною міжнародних актах у сфері прав людини [3], а також знайшли своє втілення у низці національних законодавчих актів. Цим шляхом пішла і офіційна судова практика.

Найбільшого розвитку пріоритети людини та її внутрішніх (духовних) цінностей набули у положеннях нового Цивільного кодексу України [6] (далі – ЦК України), який, ставши третьою за рахунком кодифікацією національного цивільного законодавства, що органічно увібрала в себе всі основні положення про роль і значення людини в суспільному житті держави.

Найбільш повно зазначені положення відображаються у Книзі другої ЦК України, яка носить назву «Особисті немайнові права фізичних осіб» і гармонійно увібрала найбільш фундаментальні права фізичної особи, які не мають майново-грошового характеру і нерозривно пов'язані з носієм

цих прав. Загальною метою запровадження цієї книги, на думку розробників проекту ЦК України, є постійна необхідність гуманізації відносин між людьми, усвідомлення місця людини як найвищої соціальної цінності у суспільстві, підвищення рівня регулювання особистих немайнових прав до загальноєвропейських стандартів прав людини [8].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичною основою наукового дослідження стали роботи таких відомих вітчизняних та зарубіжних науковців, як: С.С. Бичкова, Т.В. Боднар, С.Б. Булеца, О.В. Дзера, І.Р. Калаур, В.В. Кожан, О.В. Кохановська, Л.В. Красицька, Н.С. Кузнецова, Т.В. Лісніча, Р.А. Майданник, Л.В. Малюга, Е.Е. Мухамедова, Л.А. Ольховик, О.О. Отраднова, А.В. Соловійов, Р.О. Стефанчук, Т.В. Цюра, С.І. Шимон, Л.В. Федюк та інші.

Метою статті є з'ясування закономірностей та особливостей становлення та розвитку інституту права на життя в системі особистих немайнових прав фізичних осіб.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні в рамках цивілізованого суспільства життя розглядається як абсолютна соціальна цінність вищого пріоритету, яка повинна гарантуватися і охороняється правом. Загалом, у наукових колах звертається увага на те, що: «у зв'язку з тим, що життя є вищою цінністю, гарантується та захищається правом, в останній час категорія «право на життя» стала

об'єктом пильної уваги різних галузей знання, у тому числі і цивільного». Відповідно до цієї спільної думки право на життя має розглядатися як особливе суб'єктивне право, узгоджуючи загальну логіку дослідження будь-якого суб'єктивного права, так як є в певному сенсі приватним проявом.

Виходячи з вищевикладеного, слід зазначити, що право життя має складну структуру і зміст, детерміновані сутністю самої охоронюваної цінності, тобто людського життя. Суб'єктивне право на життя має свою логіку причинно-наслідкових залежностей між правами та обов'язками сторін цивільних та суспільних відносин. Ці зв'язки сприяють виявленню окремих закономірностей. З їхньою допомогою досягається об'єктивація змісту права фізичної особи на життя, розкриваються суспільні та індивідуальні умови та фактори системної стійкості змістовно послідовних зв'язків, пронизаних єдиною спільною метою, зокрема захистом та недоторканністю життя, свободи розпорядження життям, а також правом на певний рівень життя. Тому об'єднання зв'язків веде до структурування змісту, що особливо важливо на початковому етапі пізнання права на життя.

Відповідно до Європейської конвенції про захист прав людини кожна людина має право на життя, яке захищається на підставі закону [2].

Водночас, комітет ООН звертає увагу на те, що право будь-якої фізичної особи (людини) на життя виступає верховним правом, від якого не допускається жодних відступів, навіть в умовах збройного конфлікту, війни, воєнного стану та інших надзвичайних ситуацій, що загрожують життю людини.

Право на життя, безумовно, є найважливішим із усіх прав людини. Усі інші права людини спрямовані головним чином поліпшення якості життя. Незважаючи на це, право на життя є одним із найбільш суперечливих прав через властиві йому проблеми,

що стосуються визначення його сфери дії на самому початку та наприкінці життя. У цьому контексті слід зазначити, що проблеми абортів та страти є лише одним із багатьох питань пов'язаних із правом на життя.

Під поняттям «життя» слід розуміти особисте немайнове благо, суть якого полягає у фізичному, психічному та соціальному функціонуванні людського організму як єдиного цілого. Право на життя – це особисте немайнове право громадянина на володіння та користування життям, а також захист власного життя та життя інших осіб незабороненим законом способом.

Під особистими немайновими правами маються на увазі такі, що тісно пов'язані з особистістю фізичної особи. Їхня важлива характеристика: відсутність матеріально-економічної складової. До інших рис можна віднести суб'єктивність, самотність, унікальність.

Якщо особисті права пов'язані з майновими, можуть набути матеріальне втілення. Щодо прав, які не пов'язані з майновими, то вони ніколи не зможуть набути матеріальної природи, у тому числі право життя, індивідуальність, ім'я тощо. Усі вони охороняються законом.

При цьому законодавчо передбачено можливість нащадків забезпечувати захист таких прав померлого. Наприклад, родичі мають право подавати позови про захист честі та гідності свого померлого родича.

Українське законодавство відносить до нематеріальних, такі блага як недоторканність приватного життя, репутація, життя та здоров'я, творче самовираження тощо.

Правовий захист права життя закріплений в Конституції України. Відповідно до Конституції України: «фізична особа має право на життя, право на охорону здоров'я, право на безпечне для життя та здоров'я довкілля, право на свободу та особисту недоторканність, право на недо-

злочину. По суті, плід визнаний рівноправним членом людського суспільства на будь-якому етапі розвитку у лоні матері [4, С. 161–169].

Незважаючи на те, що законодавство України має на увазі такі поняття, як «народження» та «життя», досі не надаються визначення даних понять на законодавчому рівні. Час початку та кінця життя фізичної особи визначає початок та кінець застосування відповідних правових норм щодо неї.

На основі переважаючого підходу в теоріях права, під час народження людини розуміється час, коли плід залишає організм матері і починає самостійне життя з фізіологічного боку, тобто розуміються перший плач дитини з моменту народження, перший вдих, виникнення самостійного кисневого обороту. Незважаючи на те, що немає спеціального визначення часу смерті фізичної особи в законодавчих актах, норми таких законів, як про охорону здоров'я, працю та інші сфери в тій чи іншій мірі мають на увазі дане поняття. На основі даних норм, а також деяких підзаконних актів під станом смерті розуміється зупинка серця або неминуча загибель центрального мозку.

Проте, висуваяться й такі думки, якими поняття «життя» охоплює і період вагітності, з урахуванням якого поняття «народження» інтерпретується, декларація про життя та інші суб'єктивні права, можуть виникнути до народження.

Законодавство України пов'язує виникнення та припинення правоздатності фізичних осіб, тобто здатність мати цивільні права та обов'язки, ґрунтуючись на теорії права, з народженням та смертю фізичної особи відповідно (стаття 25 ЦК України). У положеннях статей 152, 153 СК України встановлено, що: «кожна дитина має право жити та виховуватися в сім'ї».

Принагідно, що визначені права дитини належно регламентуються у Цивільному кодексі Японії

(статті 819–823), зокрема, у вищезгаданих нормах відображено право дитини знати своїх батьків, право на турботу своїх батьків, права та обов'язки осіб, які здійснюють батьківські права. Крім того, за ЦК Японії встановлено, що відповідно до статті 13 цього кодексу правоздатність фізичних осіб виникає з моменту народження. З цього моменту фізична особа має певні права у сфері приватного права. Встановлення окремої категорії фізичних осіб забороняється [4, С. 161–169].

З погляду приватного права, під народженням розуміється повне залишення зародком материнського організму і з цього часу дитина вважається правоздатною. Навіть якщо життя дитини триває недовго, ця ситуація з правової точки зору не змінює положення щодо народження, у разі народження мертвої дитини факт народження вважається недійсним (частина друга статті 886 ЦК Японії) [4, С. 161–169].

Сьогодні зустрічається безліч класифікацій особистих немайнових прав. Кожна з них наголошує на наступній характеристиці таких прав:

1. По відношенню до певних сторін життя: невіддільні від самого існування особи (право на здоров'я та життя); індивідуалізують громадянина (право на ім'я та самовираження); визначальні сімейні інтереси (право на недоторканність).

2. За правовою природою: невіддільні від особистості (життя та здоров'я, характер); що вказують відмінні риси громадянина або компанії (ім'я/найменування, фірмова назва); що визначають особисте життя та творчість.

3. За цільовим призначенням: які роблять особистість унікальною; що забезпечують приватну недоторканність; що захищають приватне (інтимне життя) життя. За законом спадкодавець може дозволити (або навпаки, заборонити) спадкоємцям використовувати свої фотографії чи

Водночас ЦК України зазначає, що: «у ЦК України та інших законах можуть бути передбачені й інші особисті немайнові права фізичної особи, так-як: права фізичних осіб, які пере-

а) особисті немайнові права, які забезпечують цілісність фізичної особи, право на життя (стаття 281), право на здоров'я (стаття 283–284), право на особисту безпеку (стаття 282, 293);

б) особисті немайнові права, що забезпечують відтворюваність фізичної особи, репродуктивні права (стаття 281);

в) особисті немайнові права, які забезпечують автономію фізичної особи, декларація про волю (стаття 288) і декларація про особисту недоторканність (стаття 289). У свою чергу зазначена глава включає і деякі інші особисті немайнові права, зокрема право на інформацію про стан свого здоров'я (стаття 285), право на таємницю про стан свого здоров'я (стаття 286), право на донорство (стаття 290), право на сім'ю (стаття 291), право на опіку та піклування та інші.

Однак, на нашу думку, в системі особистих немайнових прав їх доцільно було б віднести до спеціальних (окремих) особистих немайнових прав, які існують у сфері медичних чи сімейних відносин.

Право на життя фізичної особи, яка закріплена у статті 281 ЦК України, є логічним продовженням положень статті 3 Загальної декларації прав людини, статті 2 Конвенції про захист прав людини та основних свобод, статті 6 Міжнародного пакту про цивільні та політичні права, статті 27 Конституції України.

Норми ЦК України досить успішно застосовуються в цивільному судочинстві при вирішенні спорів щодо відшкодування шкоди, заподіяної життю чи здоров'ю громадянина. До цієї категорії спорів відносяться: «спори, пов'язані з відшкодуванням шкоди заподіяного життю чи здоров'ю громадянина внаслідок виробничої травми чи нещасного випадку на виробництві; суперечки, пов'язані з відшкодуванням шкоди заподіяного життю чи здоров'ю громадянина внаслідок впливу джерела підвищеної небезпеки (у тому числі внаслідок ДТП); суперечки, пов'язані з відшкодуванням шкоди життю чи здоров'ю громадянина заподіяного злочином чи іншим правопорушенням; суперечки

за позовами до лікувальних установ, у зв'язку з неякісним наданням кваліфікованої медичної допомоги» [8].

ЦК України передбачає широке коло традиційних та спеціальних засобів захисту особистих немайнових прав, проте забезпечення захисту особистих немайнових прав фізичних осіб залишає бажати кращого.

Важливою проблемою у розумінні поняття захисту є питання суб'єктів, які мають право застосовувати такий захист. З одного боку начебто зрозуміло те що, що захист особистого немайнового права має здійснюватися особою, що є носієм відповідного права. Так, згідно із частиною другою статті 281 ЦК України фізична особа має право захищати своє життя та здоров'я, а також життя та здоров'я іншої людини від протиправних посягань будь-якими не забороненими законом засобами.

Значну роль забезпеченні результативності захисту особистих немайнових прав грає вибір способу захисту, опосередковує механізм здійснення сукупності певних дій, вкладених у запобігання негативних наслідків, викликаних порушенням таких прав. На окремий спосіб захисту особистих немайнових прав такий як припинення дії (протиправної поведінки), що порушує особисте немайнове право ми згодні з думкою, що цей спосіб захисту слід застосовувати лише у випадку, коли така поведінка має активний характер і виявляється у формі дії. Зокрема, фізична особа має право вимагати припинити протиправну бездіяльність іншої особи, коли вона порушує чи створює реальну загрозу чи небезпеку порушення її особистих немайнових прав.

У літературі порушуються питання про необхідність розширення переліку способів захисту особистих немайнових прав фізичних осіб. Значну увагу сучасних українських дослідників привертає спосіб захисту особистого немайнового права, має характер примусового вибачення. З одного

коли міжнародне співтовариство вирішило встановити загальний стандарт для захисту основних прав.

Оскільки держава є головним гарантом прав людини, вона має забезпечити дотримання та захист права на життя в країні. Це означає, що: «представники держави можуть застосовувати смертоносну силу лише в дуже рідкісних ситуаціях, які мають бути винятковими, і лише у разі крайньої необхідності; у випадках, коли представники держави знають, що чиєсь життя знаходиться або може перебувати під загрозою, вони зобов'язані зробити все розумно можливе для її захисту; якщо чиєсь життя було відібрано, держава зобов'язана розслідувати цей випадок» [2].

Обов'язок держави захищати життя також включає створення правової бази для забезпечення повного здійснення права на життя, включаючи прийняття правових норм для захисту від усіх розумно прогнозованих загроз, що виходять від державних чи приватних організацій, а також створення організацій чи державних органів та структур, наділених повноваженнями захищати право на життя.

Таким чином, зважаючи на викладене, можна дійти наступних висновків: у цивільному праві фізична особа стає об'єктом правового захисту, тобто набуває правосуб'єктності, з народження. У кримінальному праві початком життя вважається момент фізіологічних пологів, тобто початок процесу виходу з утроби матері. Цивільно-правовий захист, проте, гарантується з істотних питань вже до народження: задля збереження майнових прав ненародженої людини, а також проти заподіяння шкоди неправомірними діями.

Незважаючи на те, що право на життя є одним із основних прав, воно не є абсолютним. Основні документи прав людини забороняють довільне позбавлення життя. Це означає, що у деяких виняткових випадках позбавлення життя може бути довольним. Наприклад, це можуть бути випадки самооборони чи застосування потенційно смертоносної сили з метою охорони правопорядку. Однак слід зазначити, що застосування сили в таких ситуаціях має бути крайнім заходом та суворо необхідним для захисту життя від неминучої загрози.

Норми, що захищають право на життя, були сформульовані після закінчення Другої світової війни,

на людських ембріонах і поставило перед науковцями низку етико-правових питань, серед яких визначення меж реалізації репродуктивних прав людини, виявлення правомірності використання людських ембріонів для науково-дослідників. В основі зазначених проблем лежить відсутність чіткого правового статусу ембріону людини. Зокрема, не визначено етапу розвитку, з якого людський ембріон перебуває під захистом закону і наділяється правом на життя.

Таким чином, виявляється загальна тенденція, відповідно до якої захист життя від заповідання шкоди необхідний вже з моменту зачаття життя, а в контексті питання про правоздатність цей момент «зсувається» на пізніший час. Звідси випливає, що початок життя за змістом низки нормативних правових актів має встановлюватися з моменту зачаття.

Представлена стаття присвячена актуальним питанням права на життя в системі особистих немайнових прав фізичних осіб. Зазначено, що під поняттям «життя» слід розуміти особисте немайнове благо, суть якого полягає у фізичному, психічному та соціальному функціонуванні людського організму як єдиного цілого. Право на життя – це особисте немайнове право громадянина на володіння та користування життям, а також захист власного життя та життя інших осіб незабороненим законом способом. При цьому зазначено, що право на життя є основою людської гідності. Воно гарантує недоторканність фізичного існування людини, оскільки життя розглядається як єдине і неподільне благо, яке не допускає розпорядження ним ким-небудь, крім самої людини.

В статті акцентовано увагу, що під особистими немайними правами маються на увазі такі, що тісно пов'язані з особистістю фізичної особи. Їхня важлива харак-

теристика: відсутність матеріально-економічної складової. До інших рис можна віднести суб'єктивність, самотність, унікальність.

Зазначено, що значну роль забезпеченні результативності захисту особистих немайнових прав грає вибір способу захисту, опосередковує механізм здійснення сукупності певних дій, вкладених у запобігання негативних наслідків, викликаних порушенням таких прав.

Отже, законодавець не дає чіткого та однозначного розуміння права на життя. Натомість, у ч.1 ст.281 ЦК України зазначається, що кожна особа має невід'ємне право на життя. При цьому особисті немайнові права розглядаються в сучасній доктрині і законодавстві України як абсолютні й невідчужувані, і які є виявом свободи і недоторканності особи. Врахувавши традиції українського законотворення, положення міжнародних конвенцій, тенденції суспільного розвитку, досвід демократичних країн, які визначені Конституцією України, законодавець не допускає жодних обмежень щодо можливостей цивільно-правової охорони особистих немайнових відносин.

Ключові слова: цивільне право, цивільне законодавство, цивільні правовідносини, особисті немайнові права, право на життя, зміст права на життя, захист права на життя, фізична особа.

Safonchik O. The right to life in the system of personal non-property rights of individuals

The present article deals with the topical issues of the right to life in the system of personal non-property rights of individuals. The author notes that the concept of "life" should be understood as a personal non-property benefit, the essence of implies the physical, mental and social functioning of the human body as a whole. The right to

life is a personal non-property right of a citizen to own and use life, as well as to protect their life and the lives of others in a manner not prohibited by law. Moreover, it is marked that the right to life is the basis of human dignity. It guarantees the inviolability of a person's physical existence since life is regarded as a sole and indivisible good that cannot be disposed of by anyone other than the very person.

The article emphasizes that personal non-property rights mean those that are closely related to the personality of an individual. Their important characteristic is the absence of a tangible and economic component. Other features may include subjectivity, originality, and uniqueness.

The author notes that a significant role in ensuring the effectiveness of protection of personal non-property rights belongs to the choice of the protection method which mediates the mechanism of taking actions aimed at preventing negative consequences caused by the violation of such rights.

Thus, the legislator does not provide a clear and unambiguous definition of the right to life. Instead, part 1 of Article 281 of the Civil Code of Ukraine states that every person has the inalienable right to life. At the same time, personal non-property rights are considered in the modern doctrine and legislation of Ukraine as absolute and inalienable, and which are a manifestation of freedom and inviolability of the person. Taking into account the traditions of Ukrainian lawmaking, provisions of international conventions, trends in social development, and the experience of democratic countries as defined by the Constitution of Ukraine, the legislator does not allow any restrictions on the civil law protection of personal non-property relations.

Key words: civil law, civil legislation, civil law relations, personal non-property rights, right to life, content of right to life, protection of right to life, individual.

Література:

1. Давидова Н.О. Особисті немайнові права у цивільно-правовому статусі вищого навчального закладу. Науковий вісник Ужгородського національного університету, 2015. Серія ПРАВО. Випуск 31. Том 1. С. 119–123

2. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод з поправками, внесеними Протоколами № 11 та 14 з моменту його набуття чинності 1 червня 2010 року. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Рим, 4.XI.1950. / URL: <https://surl.li/sdvtnl>

3. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

4. Ковальчук О. Б. Захист права на життя: окремі аспекти в контексті сучасних ризиків / О. Б. Ковальчук, А. В. Редько / Вісник. – Львів: Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2019. т. Вип. 24: Юридичні науки. – С. 161–169.

5. Стефанчук Р. О. Особист немайнових прав фізичних осіб як суб'єктивних прав / Держава і право. 2005. Вип. 28. С. 341–352

6. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40–44. Ст. 356. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>

7. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар: У 2 ч. / За ред. Я. М. Шевченка. Ч. 1. К.: Концерн «Видавничий дім "Ін Юре"», 2004. С. 359–360;

8. Цивільний кодекс України. Науково-практичний коментар. Том 2. Об'єкти. Правочини. Представництво. Строки та терміни. Позовна давність. Особисті немайнові права фізичної особи. За ред. Спасибо-Фатєєвої І.В. ЮрКнига. 2021 с. 300.

